

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՖԱՐՅԱՆ
բանասիրական գիտ. դոկտոր

ԴԱՎԻԹԲԵԿՅԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՁԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ¹

Հայտնի ճշմարտություն է, որ գրողը պատմությանն անդրադառնում է իր ժամանակի ինչ-ինչ հարցերի պատասխաններ գտնելու ծրագրով, այսինքն՝ պատմությունը միշտ ձեռք է բերում արդիական իմաստավորում: Նույնքան հայտնի է նաև, որ պատմությունը «պատմել-ասել» արմատական ստուգաբանությամբ հասկանալի է դարձնում հեղինակային սուբյեկտիվիզմը, նույն դեպքը, անձը տարբեր պատմիչների կողմից կարող է տարբեր կերպ ընկալվել ու մեկնաբանվել՝ կախված ոչ միայն ժամանակի աշխարհայեցողական պահանջից, այլև պատմողի քննական կարողությունից, տեսնելու հմտությունից, նույնիսկ՝ տոհմական ու անձնական սահմանափակություններից: Եւ հետագայի հեղինակի համար հեշտ չի լինում նորովի քննականությամբ հստակել սահմանը, մոտենալ բուն պատմական ճշմարտությանը, որն օբյեկտիվորեն արդեն երկդիմի է: Պատմաշրջանի ընտրության մեջ դեր է խաղում նաև գրական ուղղությունը կամ մեթոդը: Եթե ռեալիստ հեղինակը դիմում է այնպիսի ժամանակների, երբ պատմությունը եւս հաստատում է ժողովրդական տարերքի ուժն ու դերակատարումը («Վարդանանք»), ապա ռոմանտիզմի հետեւորդներն ընտրում են այնպիսի շրջան, որտեղ համընդհանուր անկումների, ազգային վայրէջքների մեջ որոշող է դառնում անհատի անձնագոհության կարողությունը («Սամվել», «Գեորգ Մարգալետունի»):

Բաֆֆու առաջին պատմավեպը՝ «Դավիթ Բեկը», հաստատում է պատմական փաստի գեղարվեստականացման այս սկզբունքների առկայությունը: Ընտրված է պատմաշրջան, երբ թուրք-պարսկական ասպատակություն-ճնշումների մեջ ծվատվող Հայաստանի մի հատվածում՝ Սյունիքում, ԺԸ. դարի 20-ական թվականներին անհատի անձնագոհությամբ հայերը հասնում են ազատության ու հարաբերական ինքնուրույնության: «Դավիթ Բեկ» վեպի պատմական սկզբնաղբյուրն է եղել Ղուկաս Մեբաստացու «Դավիթ Բեկ կամ

¹ Հոդվածի գրության առիթը Բաֆֆու ծննդյան 180, Ս. Խանգաղյանի 100-ամյա հոբելյաններն են. բուն պատճառը անցյալի վերելքների ու անկումների արդիական իմաստավորման շեշտադրումն է:

պատմություն «Ղափանցոց» գիրքը, որը հայ դասական պատմագրության գեղարվեստական ավանդներին չհետեւելով՝ հաստատում է հեղինակի՝ ականատես կամ մասնակից լինելը դեպքերին: Անունների ու դեպքերի մանրամասներով, համարյա առանց քննական ընդհանրացումների շարադրվում են անցքերը, հայերի մեծ ու փոքր բոլոր հաղթանակները: Միշտ չէ, որ Սեբաստացուն մտահոգում է փաստի պարզ պատճառականությունը: Օրինակ՝ պատմում է, թե Դավիթ Բեկը կարողանում է շատերին համախմբել, նրանց մեջ՝ նաեւ Թորոս իշխանին, որը Բեկի գործուն գորապետներից էր: Բայց հետո, առանց պատճառները նշելու, տարեգրում է, թե «...իբրեւ զայր հասանէր Դավիթ ի Ղարաշիմն, ընդդէմ ելանէր նմա Թորոս գորապետն մարտիւ պատերազմի»²: Կամ՝ մի այլ դեպքում պատմվում է, թե Սյունիքի վրա է գալիս թուրքերի ցեղախումբ, նրանց դեմ դժվարին մարտ է տալիս Մխիթարը. «այլ Մխիթար սպարապետն, վասն զի էր խռովեալ ընդ տեառն իւրոյ Դաւթի, ուստի իբրեւ սկսան սոքա հարկանել զթշնամիսն եւ վանել, հրամայեաց Մխիթարն զօրավարացն յետս կալ ի պատերազմէն»³: Այդպես էլ անում են. թշնամին դաժան հակահարձակման է անցնում, այս անհասկանալի դավաճանության արդյունքում շատերի հետ գերի է ընկնում Մխիթարի մտերիմ Ստ. Շահումյանը. «Եւ իբրեւ զայն լսէր Դավիթ, ի արամտութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Մխիթարայ եւ հրաման տայր զկառափն հարկանելոյ»⁴: Երկու դեպքում էլ մտերիմների միջնորդությամբ հաշտությունը կայանում է, միաձույլ հաղթական կռիվները շարունակվում են, իսկ հարցականներ պարունակող այսպիսի դրվագներն օգնում են գրողներին՝ հերոսների հարաբերությունների մեջ տեսնել հոգեբանական բարդ տեղաշարժեր, ինչը նկատում ենք Սերո Խանգաղյանի կատարմամբ եւս:

Պատմաշրջանի գեղարվեստականացման այս եւ այլ կարգի դժվարություններ հաղթահարելով՝ գրողը, ուրեմն, ամենից առաջ մտահոգվում է **անցյալի արդիական իմաստավորման** խնդիրներով: Րաֆֆու համար արդեն իսկ դա առկա է Դավիթ Բեկի մեջ անհատի դերի շեշտադրումներով: Վեպի սկզբում գաղափարակիր մի այլ հերոսի՝ Ստեփանոս Շահումյանի խոսքերով Րաֆֆին ընդգծում է իր ամբողջ ստեղծագործության համար ընդհանրական աշխարհայեցողական մի գիծ. Ստ. Շահումյանը վստահ էր, որ «ժողովուրդը հոգեպես եւ բարոյապես բոլորովին մեռած չէ», բայց գիտեր նաեւ՝ «հայ ժողովուրդը կատարյալ ոչխարային բնավորություն ունի. մեկը պետք է առջեւից գնա, որ մյուսները հետեւեն նրան»⁵: Դուկաս Սեբաստացին թուրքական եւ պարսկական բռնությունները Հայաստանի եւ Ադվանքի վրա ստվերագծելուց հետո շեշտում է Սյունիքում ծայրահեղ լարված վիճակը եւ գրում, որ համընդ-

² **Դուկաս Սեբաստացի**, Դավիթ Բեկ կամ պատմություն Ղափանցոց, Երևան, 1992, էջ 34:

³ Անդ, էջ 48:

⁴ Անդ:

⁵ **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հտ. 7, Երևան, 1985, էջ 12:

հանուր անշարժության մեջ Ստեփանոս անունով իշխանը հանդգնեց տարօրինակ թվացող մի քայլ անել. «Խորհեցաւ սուտ գիրս յանուն յիսուն արանց տանուտերանց Ղափանու յօրինել, եւ ըստ նմանութեան իւրաքանչիւր կնքոց նոցա զկնիքս քանդակել»⁶: Այդպես պատրաստված նա հասնում է Մցխեթ, վրաց թագավորին հաճելի է թվում, որ հայերը, իբր, միաբանված կարող են ելնել թշնամու դեմ, եւ նա «կոչեալ գԴաւիթ Պէկն Մծխեթացի, ի հայկազեանս տոհմէ, ետ նմա զիշխանութիւն երթալ յաշխարհ Սիւնեաց»⁷:

Բաֆֆին վեպն սկսում է նույն արկածալից ու խորհրդավոր դրվագներով, կատարում, անշուշտ, պատմական ու կերպարային որոշակի փոփոխություններ, բայց այս բնորոշ դեպքի մեջ ընդհանրացնում արդիական հնչեղությունը: Ստեփանոս Շահումյանը Վրաստանում Դավիթ Բեկին հիշեցնում է Հայաստանի ծանր վիճակը եւ հայտարարում. «Մնացել է վերելում Աստված, իսկ ներքեւում դու, Դավիթ Բեկ: Խեղդամահ եղած հայրենիքի վերջին հառաչանքը կոչում է քեզ»⁸: Անհատն ազգավրկիչ գործունեության մեջ կոչված է աստվածային առաքելության: Այդ գաղափարական շեշտադրումը, բնական է, որ հոգեբանորեն եւս պիտի հիմնավորվի, եւ դա սկսվում է Դավիթ Բեկի կասկածով.

« - Մի մարդով ոչինչ չի դառնա:

- Այդ մի մարդը կդառնա հարյուր, հարյուրը՝ հազարներ»⁹:

Ստեփանոս Շահումյանի համոզմունքը փաստարկվում է պատմության օրինակով, իսկ այստեղ մշտարդիական է Վարդան Մամիկոնյանի կերպարը: Դավիթ Բեկի ընտրած նստավայր Տաթեւում Վարդանանց տոնն է, եւ կրկին շեշտվում է, թե «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն է», կերպարը համադրվում է նոր անունների խորհրդով, որ պատարագում հնչում է այսպես. «Ով Տեր Աստված Հայկի, Արամի եւ Տիգրանի. առաքիր մեզ Վարդանի եւ նրա աջակից քահանաների՝ Հովսեփի ու Ղեւոնդի հոգին»¹⁰: Այս կատարելատիպ հերոսների ազգապահպան ուժն ընդգծում էր պատմահայր Խորենացին. «Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգք քաջքն»¹¹: Ռոմանտիզմի պոետիկայի պահանջով՝ ինքնագոհաբերող *մեկը*, դրսից գալով եւ *դրսի* երեւոյթ լինելով, պիտի զոհաբերվի ազգի փրկությանը՝ երբեմն չընկալվելով նրա կողմից եւ օտարվելով իր «խենթության» համար: Դա նկատելի է *դրսից* եկած Դավիթ Բեկի եւ մանավանդ նրա որոշ ընկերների կերպարում: Տաքարյուն-ըմբոստ, կոպտորեն ազատ Բայինդուրի մասին, օրինակ, հարցնում են.

⁶ **Ղուկաս Սեբաստացի**, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁷ Անդ:

⁸ **Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., հտ. 7, էջ 121:

⁹ Անդ, էջ 249:

¹⁰ Անդ, էջ 271:

¹¹ **Սովսես Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 86:

« - Այդ մարդը գիժ է, ինչ է:

- Ո՛հ, նա չափազանց բարի է և անկեղծ մարդ է, - ասաց Բեկը»¹²:

Հիշենք, որ յուրօրինակ մերժվածության նույն գնահատականն ունեին «Զալալեդդին» վիպակի Սահրատը, մանավանդ ընկերները՝ Դալի Բաբան (Գիժ Տերտեր), Զիթաբ Դալիսին (Գրքի Գիժ), այս հատկանիշն ի վերջո ամփոփվում է «Խենթը» վեպի վերնագրի և հերոսների գաղափարական դերակատարման մեջ:

Արդիական իմաստավորում են ստանում նաեւ մեծ տերությունների դերակատարումը, ազգամիջյան խնդիրները: Բաֆֆին անդրադառնում է ամենից առաջ դեպի Ռուսաստան հայերի ձգտումներին. «Հայերը եւս պատրաստվում էին ձգել պարսկական ծանր լուծը: Ամենի աչքը դարձած էր դեպի Պետրոս Մեծը»¹³: Գրողը արդիական կարեւոր հանգամանք է դիտում նաեւ Հայաստանի հարեւան երկրների հետ դիվանագիտական կապերի հարցը, եւ այստեղ առաջնայինը Վրաստանի հետ հարաբերություններն են: Դավիթ Բեկը դեռ Վրաստանում էր, երբ սկսվեցին Ղարաբաղի մեղիքների ու վրաց թագավորի բանակցությունները Ռուսաստանի հետ, եւ Բեկը «պարզ տեսնում էր, թե ինչ բախտավոր սպագա կարող են պատրաստել այդ երկու հարեւան ազգերը, եթե իրանց շահերը միացնեին... Ո՞ր սատանան մտցրեց այդ ատելությունը երկու ազգերի մեջ»¹⁴:

Այս եւ այլ խնդիրներ նորովի են ներկայացվում Սերո Խանգադյանի «Մխիթար սպարապետ» վեպում: Պատմագիտությունը նոր զարգացումներ, նաեւ գաղափարական ճնշումներ էր ապրել, որի դրսևորումներից է Ռուսաստանի դերի միակողմանի գերազնահատումը, ինչպես եւ զգալի սոցիոլոգիզմը: Տաթևում հրավիրված ավագանու խորհրդում պարզունակ ոգևորությունն էր այն հեռանկարից, որ Գանձասարում սպասվող ռուսական պատվիրակությանը կարելի է հրավիրել Սյունիք: Եւ այս ամենը՝ Դավիթ Բեկի հաղթական կռիվներից հետո: Եւ որքան էլ դիվանագիտական ենթատեքստով վտանգավոր տեղեկություն է գալիս, թե «Պետրոս թագավորը մեզ խորհուրդ է տալիս տեղահան լինել ու գնալ բնակվել ծովափի ավազուտներում»¹⁵, միեւնույն է, հաղթանակներից հետո էլ հնչում է խեղճության կոչը. «Կկորչենք ազգովի, տեր Դավիթ Բեկ: Դու աշխատիր ռուսների զորքը բերել մեր աշխարհ»¹⁶:

Խնդիրն ավել է խճճվում դիվանագիտական լայն կապերի մեջ: Պարսկաստանի թուլացումն այստեղ է մղում ռուսներին ու թուրքերին: Ահագորո օսմանյան վտանգը հայերին ու վրացիներին ավելի մոլեռանդորեն է տանում դեպի

¹² Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 137:

¹³ Անդ, էջ 234:

¹⁴ Անդ, էջ 245:

¹⁵ Սերո Խանգադյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 2, Երևան, 1981, էջ 132:

¹⁶ Անդ, էջ 139:

Հյուսիս (այս ամենը չկար Սեբաստացու Պատմության մեջ): Ռուսների առաջ-խաղացումը, ինչպես միշտ, սարսափեցնում է Անգլիային ու Ֆրանսիային: Թավրիզը եւս փորձում է դիվանագիտական խաղերի մեջ մտնել, այստեղ քայլ էր նաեւ Դավիթ Բեկի՝ դաշնակցելու առաջարկը շահ Թահմասգին: Հարավկովկասյան ազգերի ոգեւորված սպասումը ավարտվում է հուսախաբությամբ, Պետրոս Մեծը Դերբենդից ետ է վերադառնում, եւ հաջորդում է դեսպան-պատվիրակի բացատրությունը. «Եթե Անգլիան ու Ֆրանսիան արգելք չլինեին, հիմի մեր գորքերն այստեղ էին»¹⁷: Համընդհանուր հուսախաբություն եւ ազգի պես միայնակ մնացած պարզ ճշմարտություն՝ քո զենքի կռվով ապահովիր քո գոյության իրավունքը: Վեպի բուն ասելիքը՝ Դավիթ Բեկի եւ Մխիթար սպարապետի ղեկավարած պայքարն ու անհավանական թվացող հաղթանակները, հաստատում են այդ ճշմարտությունը:

Սերո Խանգադյանը, այդ ամենով հանդերձ, պատմության արդիական հնչեղությունը երբեմն հասցնում է միագիծ այժմեականության, ուր խախտվում է պատմականությունը: Դրա արտահայտության ձեւերից մեկը պարզունակ սոցիոլոգիզմն է, դասակարգային հակասության բացարձակացումը: Այն, որ մեկիքը կամ իշխանը ամեն մի զանցանքի համար դաժան պատժի է ենթարկում գյուղացուն, եւ անգամ հասարակ ծագում ունեցող Մխիթարը, անկախ իր՝ սպարապետ եւ հայտնի դեմք լինելուց, պիտի արժանանա արհամարհանքի, ինչպես այս դեպքում մեկիք Բարխուդարն է հոխորտում՝ «Ռամիկ սպարապետ. ես քեզ էլ մի օր այսպես սմբակահար կանեմ, դեռ կաց»¹⁸, եւ այս ամենին միշտ պետք է հակադրվի գյուղացու հավերժական դժգոհությունը՝ «Իշխանավորից ի՞նչ լավ բան ես ուզում, ջամիկ եղբայր»¹⁹, - ճշմարիտ դիտարկում է ֆեոդալական կացութաձեւի մասին: Բայց որ այս շարակարգում արվում են այնպիսի դիտարկումներ, ինչպիսիք են, օրինակ, այն, որ «գարնանը հայոց գահերեց գորավար Դավիթ Բեկի հրամանով մեկիքները պարսիկներից ետ խլած հողերը պետք է բաժանեին ժողովրդին»²⁰, կամ այն, որ Մխիթարի հրամանով «վերացվում է ջամիկների մարմնական պատիժը, կոռն ու բեկարը»²¹, ուղղակի պատմության «մոդեռնացում» է:

Սոցիալիստական այսպիսի հավասարության ներմուծման կողքին առկա են նաեւ «սովետական ինտերնացիոնալիզմի» ցույցեր: Պետրոս Մեծի հետ հանդիպմանը ոգեւորված սպասում էին Անդրկովկասի երեք «եղբայրական» ժողովուրդները, որոնք նաեւ համատեղ են տանում հիսաթափության ցավը.

«Ադրբեջանցի Մահմադ խանը փաթաթվեց Մխիթարին.

¹⁷ Անդ, էջ 258-259:

¹⁸ Անդ, էջ 37:

¹⁹ Անդ, էջ 55:

²⁰ Անդ, էջ 49:

²¹ Անդ, էջ 57:

- Իրար քոմագ կանենք, Մխիթար եղբայր»:

Իսկ Սյունիք վերադարձած Մխիթարը Հալիձորում «Դավիթ Բեկին պատմեց իրենց, վրաց ու ադրբեջանական զնդերի խանդավառությունը, ապա դեսպան Իվան Տոլստոյի բերած անսպասելի լուրը»²²: Հիշեցնենք, որ Ադրբեջան կոչված երկիրը Խորհրդային պետության նվերն էր, որը կայացավ դավիթբեկյան շրջանից ճիշտ 200 տարի հետո. իսկապես, պատմության նկատմամբ միշտ պետք է շատ զգույշ լինել:

Խորհրդային գաղափարաբանության ճնշումը նկատելի է նաեւ Եկեղեցու, նրա գործիչների նկատմամբ վերաբերմունքի մեջ, եւ այստեղ որոշակի շփման կետեր կան Րաֆֆու գաղափարների հետ: Լիբերալ-ազատամիտ հոսանքի հետեւորդ «մշակական» Րաֆֆին, ճիշտ ընկալելով Եկեղեցու մշակութա-ազգաբանական կարեւոր դերը, ընդգծված համակրանք ունենալով, օրինակ, Խրիմյան Հայրիկի նկատմամբ, միաժամանակ քրիստոնեության մարդասիրական գաղափարների՝ աստվածաբանական-փիլիսոփայական խորքերն ընկալում է քաղաքական իմաստավորմամբ եւ մերժում անպայքարունակ քարոզը, «մի երեսին ապտակի» խորհուրդը վտանգավոր համարում փոքր ազգերի համար, ուր գոյության կարեւոր հիմունքը զենքի կռիվն էր: Եւ ահա պարզունակ եզրահանգում «Դավիթ Բեկ» վեպից. «Այն օրից, երբ մեր թագավորները, իշխանները սկսեցին իրանց հարստությունը վատնել եկեղեցիների ու վանքերի թիվը բազմացնելու, այն օրից մեր գորությունը օրըստօրե թուլացավ»²³: Հիշենք, որ «մշակական» Րաֆֆուն հակադրվում էր հայկական ռոմանտիզմի մյուս խոշոր ներկայացուցիչը՝ «նորդարական» Մուրացանը, ում համար Եկեղեցին ու հավատքն են ազգային միաբանության ոգեւորիչ ուժը. «Ոչ մի հաստատություն այնքան մոտիկ չէ ժողովրդի սրտին, որքան Եկեղեցին, եւ ոչինչ այնքան չի բորբոքում նրա հոգին, մեղմում բարքի կոշտությունը, որքան հանդիսավոր պատարագը»²⁴:

Սերո Խանգաղյանի համար որոշիչ է մնացել խորհրդային աթեիզմի պարտադրանքը: Եթե Րաֆֆու կերտած Խորեն արեղայի եւ սրբազանի կերպարները, որոնք ազատագրական կռիվների ու Զեւու բերդի գրավման մեջ կարեւոր դեր ունեին, նաեւ Վարդանին համադիր՝ Ղեւոնդ երեցի ազգափրկիչ առաքելության հիշատակումն ունեցել են իրենց ազդեցությունը Սերո Խանգաղյանի կողմից Մովսես արեղայի եւ պատմական տեր Ավետիսի՝ որպես հայրենյաց գինավորի, կերպարաստեղծման վրա, ապա միեւնույն է, պատմականության շեղման եւ իր ժամանակի պահանջի արտահայտություն է Եկեղեցու նկատմամբ բացասական դիրքորոշումը: Անգամ սթափ եւ երեւոյթները ճիշտ գնահատող Դավիթ Բեկը հայտարարում է, թե միակ հույսը ռուսներն են, իսկ կա-

²² Անդ, էջ 271:

²³ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 277:

²⁴ Մուրացան, Երկերի ժողովածու, հտ. 2, Երևան, 1975, էջ 215:

թողիկոսը «թող հանդարտ մնա իր վեհափառական գահին: Նա չի, որ պետք է որոշի մեր ժողովրդի բախտը»²⁵:

Պատմագեղարվեստական երկի վերլուծության մյուս կարեւոր սկզբունքը **պատկերվող դարաշրջանի՝ որպես կյանքի ու ոգու, ամբողջական քննական իմացությունն է**, երբ գրողը ստանձնում է նաեւ գիտնականի գործառույթ՝ յուրացնելով պատմությունը ոչ միայն որպես փաստ, այլեւ որպես պատմաշրջանի կյանքի ամբողջություն՝ փիլիսոփայական ընդհանրականությամբ: Ղուկաս Մեբաստացին ականատեսի անմիջականությամբ տարեգրում է պարսկական ճնշումների, թուրքական ասպատակությունների, քոչվոր ցեղերի հարձակումների դեմ Դավիթ Բեկի կռիվները՝ երբեմն բանահյուսական չափազանցումների հասցնելով հայերի հաղթանակների հիշատակումները: Տեղեկացնելով «Փաթալի սուլթանի»՝ մեծ գործով Սյունիք գալու, Ասլամազ Ղուլիի կողմից Զեու բերդում գործ կուտակելու մասին՝ պատմիչը համարյա կրկնվող պարբերականությամբ ավելացնում է. «Զօրականքն Դաւթի յամենայն երկիրն Դափանու շրջէին, յոյգ եւ խնդիր առնէին, եւ ուրեք զթուրք գտանէին՝ սուր ի վերայ եղեալ սատակէին, մինչեւ բնաւին բնաջինջ առնել զթուրքն ի Դափանո»²⁶: Երկրամասը ողողված էր անընդմեջ կռիվներով: Ներխուժած թուրքմենական մի հրոսակախմբի դեմ Դավիթ Բեկը գործ է ուղարկում, հայերը հետապնդում են թշնամուն. բայց «պատահեցաւ Մխիթար սպարապետն միայնակ առաջի թշնամեացն, առ որ քարածիլ լեալ՝ կալան»²⁷, նա օգնություն է կանչում, հասնում է տեղի Ավետիսը եւ ազատում նրան, միասին գալիս են Հալիձոր՝ Դավիթ Բեկի մոտ:

Արտաքին վտանգը, ուրեմն եւ՝ կազմակերպված ազատագրական պայքարը նոր թափ է ստանում 1724-ից սկսած՝ «օսմանցիների սուլթան Ահմեդի ժամանակ», որը տիրում էր Պարսից ծոցից մինչեւ Եգիպտոս ու Լիբիա: Աղետալի վիճակ էր, թուրքերը գրավում են նաեւ «զմայրաքաղաքն Երեւանու», օրհասական հեղեղից ահաբեկված՝ ումանք «թողին լքին գԴաւիթ, եւ գնացին մտին ընդ լծովն Օսմանցոց»²⁸: Չերկնչեց միշտ իր էպիկական հերոսականությամբ բոլորին դեպի իրեն տանող Բեկը: Այսինքն՝ պատմականորեն ու մարդկայնորեն համադրվում են Հայաստանի պատմության խորհուրդները՝ արտաքին ռազմա-քաղաքական վտանգ, ներքին անմիաբանություն, կենտրոնածիզ ինքնության համար պայքար: «Պատմական կյանքի» այս ընդգրկումը, դրսևորման տարբեր ձևերով, երեսում է նաեւ վերաբերում: Րաֆֆին այս առանձնահատկություններին հաճախ անդրադառնում է պատմագիտական դիտարկումների ձևով՝ ընդհանրացումները, իհարկե, գեղարվեստորեն որոշակիաց-

²⁵ Սերո Խանգադյան, նշվ. աշխ., հտ. 2, էջ 148:

²⁶ Ղուկաս Մեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 32:

²⁷ Անդ, էջ 46:

²⁸ Անդ, էջ 54:

նելով գաղափարակիր հերոսի անձնագոհության շառավիղներում: Վերհուշի ձեռով տեղեկացնում է Հայաստանի ծանր դրության արտաքին պատճառների մասին: Պարսկաստանում գահակալական կռիվներ էին եւ թուլացող երկրի վրա՝ դրսից հարձակումներ. «Այդ հանգամանքից օգուտ քաղելով՝ երկու ավելի հզոր պետություններ՝ օսմանցիք եւ ռուսները, աշխատում էին իրանց ձեռքը գցել Պարսկաստանի արեւմտյան մասը»²⁹:

Հայերը հայտնվեցին եռակի ռազմաքաղաքական գործոնների ու խաղերի բարդագույն պայմաններում: Այսպես փոքր տարածքներն անգամ կարող են հայտնվել ընդգրկում ու մեծ քաղաքակրթությունների հակամարտության խաչմերուկում: Ընդհանրապես «քաղաքակրթությունը դիտարկվում է իբրեւ մի համակարգ, որը գործառնում է կոնկրետ ժամանակատարածքային եւ ընկերային չափույթի ծիրում՝ խնդիր ունենալով նախ եւ առաջ ապահովել հավասարակշիռ վիճակ ինչպես իր ներքին բաղադրիչների, այնպես էլ շրջակա միջավայրի նկատմամբ»³⁰: Ազգամիջյան եւ հասարակական կացութաձեւերի մեջ այն, որպես կանոն, վերածվում է ռազմա-դիվանագիտական վայրագ արտահայտության, որտեղ փոքր ու մեծ ազգերի համար դժվար է լինում պահպանել ներքին եւ արտաքին հավասարակշռությունը, ինչի պահպանմանն է ընդհանրապես միտված նաեւ քրիստոնեական բարոյաբանությունը: Այս դեպքում եւս, Պետրոս Մեծը հայի մեջ տեսնում էր իր հարավային ծրագրի վստահելի աջակցին, եւ հայերն էլ ոգեւորված ցույց էին տալիս «ամեն տեսակ պատրաստականություն» մեծ թագավորի մեծ նպատակները իրագործելու համար»³¹: Եւ խորանում են հավասարակշռության խախտումները, պարսիկները Երեւանում նույնիսկ հայեր են կոտորում, Սյունիքում սկսվում է պայքարը: Այն ձեռք է բերում համազգային հնչեղություն. Բաֆֆին ընդգծում է, թե Սպահանի եւ Հնդկաստանի հայերը պատրաստ էին օգնել իրենց ազգակիցներին (այդպես է միշտ, նաեւ այսօր). «Դուք, -գրում էին նրանք Սյունյաց աշխարհի ապստամբության պետերին, - սիրտ ունեք եւ քաջություն, իսկ մենք փող ունենք եւ միջոցներ՝ ձեզ օգնելու»³²: Այսինքն՝ Բաֆֆին, ի տարբերություն իր պատմական սկզբնաղբյուրի, դավիթբեկյան պատմաշրջանը դիտում է լայն քաղաքական ու մարդկային հարաբերությունների համապատկերում, եւ գլխավոր հերոսի քայլերի տեղային սահմանն ինքնին պիտի դառնա դրա բաղադրատարրը՝ գեղարվեստական ազդեցիկությամբ:

Պատմաքննական այսպիսի դիտարկումներից եւ նոր պատմագիտության նվաճումներից հետո Մերո Խանգաղյանի վեպում եւս գործողությունների

²⁹ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 234:

³⁰ Ալբերտ Ստեփանյան, Պատմության կերպավորությունները Մեծ Հայքում, Երեւան, 2012, էջ 12:

³¹ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 235:

³² Անդ, էջ 238:

ծանրությամբ, իհարկե, պարսիկների ու թուրքերի դեմ կռիվներն են: Բավականին հիմնավոր է ներկայացվում պատմաշրջանը՝ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի ու վրացիների դաշնակցական քայլերը դեպի Ռուսաստան, դրանց հետ Սյունիքի առնչությունները, արձագանքը Երուսալյում եւ Ստամբուլում, հուսախաբված հայերին ու վրացիներին ռուսաց կայսեր կոչը՝ «Շահից պահանջեք ձեր երկրները գիշել Ռուսաստանին»³³, թուրքերի հարձակումները եւ կռիվները նաեւ Սյունիքից դուրս՝ մինչեւ Վայոց ձոր, Նախիջեւան, Երեւան, պարսիկների դաշնակցության խաբկանքը, թուրքերի հոխորտանքը, որ եթե հայերը չլինեին, իրենք վաղուց կգրավեին Դերբենդն ու Բաքուն, նաեւ այն, թե Երուսալյի ճնշմամբ ռուսները համաձայնում են՝ Զուռ եւ Արաքս գետերի խառնուրդը դարձնելու Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Ռուսաստանի սահմանակետը, ու այս ամբողջի դիվանագիտական ձեւախաղը. «Համենայն դեպս, դո՛ւք, իշխան, ընդունեցեք հայերին, մի քաղցր հուսադրողական խոսք ասեք նրանց»³⁴: Իսկ վերջնական ճշմարտությունը միշտ մեկն է՝ միաբանյալ կռիվ ինքնության համար:

Ահա, արտաքին ուժերի ու հարաբերությունների հետ յուրովի համադրվում է հայոց պատմության մյուս բնորոշ հատկանիշը՝ *անմիաբանության առկայությունը*: Նույն չափավոր տարեգրումով ներկայացնելով այս երեւոյթը՝ Ղուկաս Մեքաստացին հենց այստեղ է, որ երբեմն չի կարողանում զսպել զգացմունքները, դիմում է խոհական զեղումների՝ կարծես հայ դասական պատմագրության իր նախորդների նման հուշելով, որ ամենավտանգավորը սա է ազգային գոյաբանության մեջ: Նախ պատմում է, թե ինչպես Դավիթ Բեկի շուրջ համախմբումներից հետո Տաթեւի մելիք Դավիթը, որ ուրացել էր եւ կոչվել Պաղրի, հավաքելով ումանց, իր որդիներով «խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւթի Պէկին»³⁵: Բեկը հաղթում է, կտրում ուրացողի գլուխը եւ Տաթեւը դարձնում իր կենտրոնը: Ավելի նեղ քայլերի է դիմում մելիք Ֆրանգյուլը, ում համար «ոչինչ փոյթ եղել լինիլն նենգաւոր, թշնամի Աստուծոյ եւ մարդկան եւ ազգին իւրոյ եւ ժողովրդեանն մատնիչ եւ սատակիչ»³⁶: Եթե Դավիթ Բեկի շարժման առաջին շրջանում կասկածը հեռու էր պահում անգամ պայքարի այնպիսի նվիրյալների, ինչպիսիք են Թորոսը, տեր Ավետիսն ու մելիք Փարսադանը, ապա բուն դավաճաններն իրենց անձնապաշտ եսի սահմաններից դուրս չեն գալիս անգամ Բեկի հզոր հաղթանակներից հետո: Այն ժամանակ, երբ թուրքերը, հայերի անունը լսելով, փախչում էին, Ազուլիսի քաղաքապետ մելիք Մուսէն եւս դիմում է դավաճանության ու մյուսների նման ստանում արժանի պատիժը:

³³ Սերո Խանգադյան, նշվ. աշխ., էջ 267:

³⁴ Անդ, էջ 552:

³⁵ Ղուկաս Մեքաստացի, նշվ. աշխ., էջ 22:

³⁶ Անդ, էջ 34:

Բաֆֆին եւս, երկրի համար ծանր իրավիճակը բավականին լայն ընդգրկման մեջ նկարագրելով, ցույց է տալիս երկպառակության կործանարար դերը՝ «Միսյանց հետ անհաշտ, անվերջ թշնամություններով՝ այդ իշխանները ավելի իրանք էին ծանրացնում ժողովրդի ստրկության լուծը»³⁷, այնուհետեւ դա ներկայացնում է կերպարների միջոցով: Դավիթ ուրացողի վտանգավորությունը շեշտվում է նաեւ սոցիալական առումով. նրա դաժանությունը գյուղացիներին մղում է անասելի քայլերի՝ ինքնահրկիզման Ֆաթալի խանի վրանների դիմաց. «Ժողովուրդը հույս ուներ, որ բռնակալ խանի մեջ կգտնե ավելի գութ, քան թե մի հայ դավաճանի մեջ»³⁸: Իր ստորություններով նրա հետ յուրովի մրցում է մելիք Ֆրանգյուլը: Վիպասանը փորձում է երկու մրցակից դավաճանների կերպարները անհատականացնել նրանով, որ Դավիթ ուրացողը երբեք երերումներ ու ետ դառնալու մտահոգություն չի ունենում (ինչպես «Սամվել» վեպի Վահան Մամիկոնյանը): Անգամ դաժանագույն հարվածից հետո, երբ ժողովրդական ատելության էպիկական պոռթկմամբ՝ գեղջկուհին իր հավանոցում թաքնված ուրացողի դավաճան որդուն սպանում է՝ նրա գլխին դրած մեխին խփելով, բանադրված Դավիթ ուրացողը շարունակում է հոխորտալ. «Մելիք Դավիթը չի խոնարհվի ավագակ Դավթին (Բեկին - Վ. Ս.), - ասաց նա դառնությամբ»³⁹:

Մելիք Ֆրանգյուլը հոգեբանորեն ավելի բարդ կերպար է (ինչպիսին դառնալու է նաեւ «Սամվել» վեպի Մերուժան Արծրունին): Նա ներկայանում է յուրօրինակ երկվության մեջ. «Մելիքը բնավորությամբ բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասեր... Իբրեւ հայ՝ նա ցանկանում էր, որ երկիրը ազատ լինի, ունենա իր հայ իշխողը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք, բայց՝ միայն ինքը»: Նա նույնիսկ խղճի խայթ է զգում, մտածում, որ երկինքն ու երկիրը չեն ների իրեն: Բայց ավելի զորեղ են դուրս գալիս փառասիրությունը եւ Բեկի նկատմամբ ատելությունը: Նույնիսկ իր համար եւս տհաճ գիտակցությունից հետո, թե՛ «ոչ, ես ուրացողի անունը կրեցի, բայց դավաճանի անուն ժառանգել չեմ ցանկանում»⁴⁰, միեւնույն է, նա դիմում է այդ դավաճանությանը: Ավետարանի ու խաչի վրա երդվում է, որ կօգնի Թորոս իշխանին՝ Ֆաթալի խանի դեմ կռվում, հետո այդ ամենի մասին տեղեկացնում խանին:

Մերո Խանգաղյանի վեպում դավաճանությունը՝ որպես քաղաքական երեւույթ, միանում է իշխանական դասի սոցիալական նկարագրին, քանի որ, ըստ գրողի, աշխատավոր ժողովրդի անսահման ճնշումները նույնքան են դառնում անմիաբանության հիմք, որքան քաղաքական ազդակները: Այդպիսի երկակի հիմնավորում կա դավիթբեկյան գորապետերից մեկի՝ մելիք Բարխուդա-

³⁷ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 10:

³⁸ Ատ., էջ 51:

³⁹ Ատ., էջ 301:

⁴⁰ Ատ., էջ 455:

րի կերպարում, ում դեմ Մխիթարի սոցիալական պայքարը նաեւ անձնական դրամաների հիմք է դառնում, քանի որ մեկիքը սպարապետի սիրելի Գոհարի հայրն է: Դավաճանին բնորոշ անարժանապատիվ պահվածք ու չարություն է գրողը փորձում տեսնել Բարխուդարի կերպարում, երբ Մխիթարի պատժից խուսափելու համար նա սողալով ներում է հայցում:

Ներքին միաբանության համար ուժեղ անհատ եւ մեծ գաղափար ու հավատք է պետք: Բայց քանի որ գրողը չի ընդունում Եկեղեցու դերը, միավորող գաղափարի ու հավատքի ուժը ուղղվում է կրկին դեպի Ռուսաստան. ռուսներին սպասելով՝ «հայոց մեկիքների միաբանությունն առավել ամուր էր, քան երբեւէ»⁴¹: Իսկ ցրվածության կարեւոր հիմքերից մեկը շարունակում է սոցիալական խնդիրը մնալ. Դավիթ Բեկը դիմում է հայ խոջաներին՝ փողով օգնելու, իսկ նրանք, եւ նրանց մեջ ամենից եռանդով՝ Ագուլիսի պարոնտեր Մուսին, «երդվեցին Աստծու անունով, որ ոչինչ չունեն առեւտուր անելու համար:

- Դավաճաններ, - որոտաց Բեկը»⁴²:

Եւ պատմագրության, եւ երկու վեպերի մեջ բովանդակային առանցքը կապվում է արտաքին ու ներքին վտանգների դեմ մղվող՝ *կենտրոնաձիգ ուժերի պայքարի* հետ, որի գոյապահական իմաստը ազգային ինքնության եւ անկախության (հեռանկարում՝ նաեւ պետականության) վերականգնումն է, ինչը նույնպես մեր պատմության հավերժական բնութագրիչներից է: Սերաստացու Պատմության մեջ Դավիթ Բեկի գործունեությունն արդեն իսկ ուներ անձնագոհության շեշտադրում: Ույթեփետում դարաչափով թուրքերին հաղթելուց հետո Դավիթ Բեկը բանակում է Շնիեր ամրոցում, Տաթևի հոգեւոր առաջնորդին հայտնում իր գալու նպատակը եւ նոր ուժեր հավաքելով՝ «ասպատակեաց զգիւղօրէան Թուրքաց եւ ժառանգեաց զստացուածս նոցա»: Այնուհետեւ հաղթում է թուրքերի 16 հազարանոց բանակին, Մխիթար սպարապետին ուղարկում Քուրթլար կոչված շենը, «եւ էհար զայն, էառ զամենայն ստացուածս նոցա»⁴³. եւ այսպես շարունակվում են կռիվ-հաղթանակների պատումները: Լինում են նաեւ հուսահատության ու բաժանման պահեր, Բեկը մնում է մտերիմների փոքր խմբով՝ նրանց մեջ՝ տեր Ավետիսն ու Փարսադանը, թշնամու 60 հազարանոց զորքի դեմ կռիվ ժամանակ օգնության է հասնում Մխիթարը, ոգեւորված գոչում են. «Եթէ հասեալ իցէ վախճան մեր, քաջութեամբ մեռցուք»⁴⁴. հիշեցնելով Վարդանանց պատգամները: Այսպես անընդհատ կռիվների մեջ ապրած զորավարը, վեց տարի Սյունիքի ոգին պահելով, «եղեւ ի ժամանակի յայնմիկ հիւանդանալ եւ մեռանել իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւ-

⁴¹ Սերո Խանգադյան, նշվ. ախշ., հտ. 2, էջ 135:

⁴² Անդ, էջ 204:

⁴³ Ղուկաս Սերաստացի, նշվ. աշխ., էջ 20:

⁴⁴ Անդ, էջ 58:

րում՝ ի Հալիձոր, յամի Տեառն 1728», որից հետո «գօրականքն միաբանեալք՝ կացուցին ինքեանց իշխան եւ գլուխ զՄխիթար սպարապետն Դաւիթ»⁴⁵:

Րաֆֆին գաղափարական հերոսի անձնագոհության եւ ուժի ցուցադրման համար բազում կռիվներից վիպական սյուժեի հիմքում դնում է երկուսը՝ Ուլթեփեն եւ Զեուրն՝ սկիզբը եւ բարձրակետը: Առաջին պատմավեպին բնորոշ կառուցվածքային անհամաչափությունը, արտաքին ու ներքին վերոհիշյալ բարդ իրադարձությունները ներառելու հոգսը դեր են խաղացել Դավիթ Բեկի դերակատարման որոշ կրավորականության մեջ: Անգամ մոտ 120 էջ ընդգրկմամբ՝ Զեուր բերդի գրավման հատվածում նա համարյա չի երեւում: Բերդի ներսում արկածային ու լարված վիճակներում գործում են տեր Ավետիսը, ոչ պատմական այլ կերպարներ: Դրսում, շրջափակման իրավիճակից ելնելով, գործում դերի մեջ են Մխիթարը, Թորոս իշխանը, Բայինդուրը, մելիք Փարսադանը, որոնք փոխում են պաշարման ու հարձակման մարտավարությունը, հանդես գալիս ռազմագետի կարողությամբ: Իսկ Բեկը դեռ այստեղ գալու ճանապարհին զարմանախառն հիացմունքով նայում էր Սյունիքի բերդերի հզոր անմատչելիությանը, նրան հիացրել էր «հին հայերի պատերազմական հանճարը»: Այս խոհերի մեջ էր, երբ սրբազանը Բեկին հարցնում է.

« - Դուք, երեւի, պաշարման ընթացքի վրա էիք մտածում...

- Ոչ, ես ամենեւին այդ մասին չէի մտածում»⁴⁶:

Թեպետ Րաֆֆին շեշտում է, որ բերդի ներսում եւ դրսում բոլորը գիտեն, որ այս պատերազմական հանճարի կրողը Դավիթն է. վեզիրը պաշարված Ասլամազ Կուլի խանին հայտնում է իրենց կորուստների մասին, պատմում հայերի անասելի քաջագործություններից եւ ավելացնում. «Այդ կատաղի ապստամբությունների գլխավորն է մի մարդ. ես Դավիթ Բեկի մասին եմ խոսում»⁴⁷: Եւ որքան էլ կառուցվածքային թերություն է, որ հենց Բեկը համարյա չի երեւում այդ ծավալուն դրվագում (ինչպես եթե Վարդանը չերեւար Ավարայրում), բայց Զեուր բերդի առումը դառնում է դիպաշարային լարվածության փայլուն օրինակ:

Մերո Խանգաղյանը եւս, պատմական սկզբնաղբյուրի պահանջով, վեպում կարեւոր տեղ է հատկացնում ազատագրական կռիվներին, դրանց հերոսականությանը: Եթե Րաֆֆու վեպում ազատագրական պայքարի հանգուցակետը Զեուր բերդն էր, ապա այստեղ այդ դերը վերապահվում է Մարաղայի եւ Ագուլիսի ճակատամարտին: Դավիթ Բեկը աշխարհագրային գնդեր է կազմում, նեղացած Մխիթարը հեռու էր: Մարաղայի դաշտում հայերը անձնագոհ կռվի նոր օրինակներ են տալիս, նրանց օգնող պարսիկները խուճապահար փախչում են, ժողովուրդը, կանայք հերոսաբար դիմակայում են, բայց թուրքերի մեծ

⁴⁵ Ասդ., էջ 74:

⁴⁶ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴⁷ Ասդ., էջ 349:

ուժն սկսում է ճնշել, պարտությունն ու օրհասը մոտ է, եւ հանկարծ հեռվում անսպասելի երեսացող գորաբանակի տեսքից, որ շատերը ընդունեցին որպես թշնամու նոր ուժ, «Դավիթ Բեկը հագիվ զսպեց հեկեկոցը»: Իսկ առջեւում սլացող Մխիթարը ցավի ինքնամոռացության մեջ էր. «Եկա՛, դիմացե՛ք, - ատամներն արյունոտելով մռնչում էր նա»⁴⁸: Անսպասելի հարվածը պարտություն է բերում թուրքերին, իսկ մահացու վիրավորված Դավիթ Բեկը կտակի նման հնչեցնում է. «Արյունով ձեռք բերած ազատությունը երկար չի տևի, եթե թուլանա պայքարի ոգին, խախտվի միաբանությունը... Ձեր ձեռքը բաց չթողնեք ռուսի փեշից... Մեր մահացու թշնամին թուրքն է»⁴⁹:

Ամիաբանությունից օգտվելով՝ թուրքերը կրկին հարձակվում են, այս անգամ՝ Ագուլիսի վրա, նոր կռիվն ու հաջորդող դեպքերը անկումների շարան են դառնում՝ գերծ Սեբաստացու պատկերած անընդմեջ հաղթանակների ոգեւորությունից: Մելիք Մուսու դավաճանությամբ Ագուլիսն ընկնում է, Գոհարի հերոսական քայլերի արդյունքում շատերը զաղտնի անցքով դուրս են գալիս եւ փրկվում. հիմա էլ բոլոր ուղիները տանում են Հալիձոր, պաշարված է Մեղրին, իրար են հաջորդում կորուստներն ու զոհերը, անձնական ու ազգային ծանր ողբերգություն է ապրում Մխիթարը, որը ամբողջացնում է տեր Ավետիսի կոչը. «Արի հպատակվենք թուրքին»⁵⁰: Կռիվն աստիճանաբար դառնում է *ցարուցրիվ ինքնահոշոտում, ծվատումների մեջ իջնում է հերոսականության ոգին, կարծես ծախվում է ամեն ինչ, ինչպես Մխիթարի գլուխը՝ թուրքին: Փաստորեն ոչ լավատեսական այսպիսի վախճանը կարող էր լինել ոչ միայն Ռուսաստանի բացակայության գաղափարի պարտադրանք, այլեւ ընդհանրապես բուն հավատքի չգոյության արդյունք:*

Պատմական փաստը, այսպիսով, փոխարկվում է գեղարվեստական փաստի, ամենից առաջ, **կերպարակերտման առանձնահատկություններով**, կերպարն է դառնում որոշիչ, քանի որ «էկա մարդ պատմությունից դուրս, իսկ պատմությունը իրական է միայն մարդու մեջ»⁵¹: Պատմականության առումով առաջնային դերը վերապահվում է նշանավոր դեմքերին՝ Դավիթ Բեկ, Մխիթար սպարապետ, տեր Ավետիս, եւ նրանց միջավայրն ամբողջացնող մյուս հերոսներին՝ Ստեփանոս Շահումյան, Բայինդուր, Թորոս, Փարսադան եւ այլք, դավաճաններին ու օտար տիրակալներին եւ, իհարկե, այս մթնոլորտը գեղարվեստորեն անձնականացնող ոչ պատմական դեպքերին ու դեմքերին, որոնք ապահովում են մարդկային ապրումների, սիրո եւ ատելության, ընտանիքի, բնավորությունների հանդիպադրումների գեղարվեստական տարածություն

⁴⁸ Սերո Խանգադյան, նշվ. աշխ., էջ 478:

⁴⁹ Անդ, էջ 510:

⁵⁰ Անդ, էջ 694:

⁵¹ С. С. Аверинцев, Поэтика ранневизантийской литературы, Москва, 1977, с. 7.

ու ժամանակը, եւ այս ամենի մեջ է փաստը ընդհանրանում որպէս փիլիսոփայություն, անհատականացումների կապերով պատմությունը դառնում է կյանք, իսկ կյանքն ամենից առաջ մշակութաբանական- հոգեբանական կարգ է՝ սոցիալ-պատմական հիմունքների վրա:

Դավիթ Բեկի մասին Ղուկաս Սեբաստացին հաղորդում է. «Եւ ինքն Դավիթ ազնուական էր, բարեպաշտ, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, տեղեակ գրոց, վրեժխնդիր վնասակարաց ազգի, սոյնպէս եւ ամենայն հետեւողք իւր»⁵²: Հայ դասական պատմագրությունից եկող կանոնական բնութագիրը պատմավեպերում պետք է ավելի անհատականանա եւ տեսանելի դառնա շարժման մեջ: Բաֆֆին հերոսի ազնվական լինելը փոխարինում է գյուղական հասարակ ծագումով, իսկ նրա խորհրդանշական մուտքը գործողություն՝ ինքնահրկիզող գյուղացիների միջից դուրս պոռթկումը, պիտի ամրակայվի հետագա ազգային նվիրումի ու ինքնայրումի ազդեցիկ դրսեւորումներով, եւ Վրաստանում թափաղ-իշխան դառնալն էլ իր վաստակի արդյունքն էր: Բեկի կերպարի հերոսականությունը նրան մոտեցնում է Էպոսի հերոսներին՝ գործելու կտրուկությամբ ու վճռականությամբ, եւ Բաֆֆին այստեղ հակադրում է երկու գործիչներին. «Որքան սպարապետը խոհեմ, զգույշ եւ խորը մտածող մարդ էր, այնքան Բեկը սկզբից երկար մտածել չէր սիրում: Նա մտածում էր գործը սկսելուց հետո», ինչպէս Ստ. Շահումյանի նամակի քննարկման ավարտին է կտրուկ գոչում. «Գնանք, բարեկան, հայրենիքը կոչում է մեզ»⁵³: Նույն կերպ Սյունիք հասնելուց անմիջապէս հետո, երբ տեսնում է, որ այստեղ ոչ մի համախմբվածություն չկա, «Ի՜նչ... խաբե՛լ ես, - հարցրեց Բեկը» Ստեփանոսին, բայց հաջորդ վայրկյանին նույն վճռականությամբ որոշում է. «Այժմ գունդեր ամենեւին պետք չեն», թող այդ մելիքները, տանուտերերը «մնան իրանց *խոհանության* մեջ»⁵⁴, այստեղ *խենթություն* է պետք: Ուշեփեփի խենթ պոռթկումից հետո կայծը բռնկված է, սրբազան հոր բնութագրմամբ՝ «Մի այսպիսի հրաշք պետք էր: Կույր ժողովուրդը միշտ հրաշք է պահանջում»⁵⁵:

Անձնավորման առումով կերպարը կենդանի են դարձնում սերը Թամարի նկատմամբ եւ նրանից բաժանման թախիծն ու կարոտը, իսկ այստեղ՝ Տաթևի մոտ, հուզմունքն ընդգծվում է հեռավոր հուշերի հորձանքով, մանկության օրերի ցավով ու սավերոտ անուրջներով: Կերպարը, սակայն, ներկայանում է ոչ համամասնորեն, եւ Զեւու բերդի գրավման տեսարանում ու դրանից հետո Բեկն ավելի շատ ներկայանում է անցյալի զուգահեռների մեջ խորհրդածող, շատ հաղթանակների վերջնակետում սկեպտիկ հանդարտություն ապրող մարդու նկարագրով: Բերդի գրավումից հետո «Բեկը կանգնեցրեց իր ձին: Նա

⁵² **Ղուկաս Սեբաստացի**, նշվ. աշխ., էջ 20:

⁵³ **Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 199:

⁵⁴ Անդ, էջ 245:

⁵⁵ Անդ, էջ 258:

չորեց գետնի վրա եւ արտասովոր աչքերով, ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացնելով՝ ասաց. - Աստված իր քաջերին հաղթություն է շնորհում»⁵⁶: Սա իր անելիքն ավարտած եւ ուրիշ կյանքի նախապատրաստվող հերոսականորեն դրամատիկ կերպար է, ում գործերի որոշ տարեգրումներ վեպի «Վերջաբան»-ում են արվում, եւ նույն կերպ հիշվում է նրա մահը:

Մերո Խանգաղյանը, ունենալով պատմական եւ գեղարվեստական նախօրինակներ, կարող էր ավելի անհատականացնել Դավիթ Բեկի կերպարը, եւ անկախ իր վեպի վերնագրից՝ Բեկն էր լինելու դարաշրջանի խորհրդի կրողը: Նա վիպական գործողությունների մեջ է մտնում «Անհանգիստ մարդ» վերնագրային բնութագրմամբ (հիշենք, որ Մուրացանի վեպում ճիշտ այդպես էր Գեորգ Մարգարետունու բնութագրել Հովհաննես Կաթողիկոսին): Այս հերոսն անընդհատ երկրի ու ազգի հոգսերի կենտրոնում է, մելիքներին բացատրում է իր ծրագրերը՝ պահելով նրանց նկատմամբ որոշակի զգուշավորություն եւ ակնհայտ համակրանք գյուղացիների հանդեպ, ովքեր իրենց հերթին նրան ու Մխիթարին էին շրջապատում վստահելի սիրով: Այստեղ Դավիթ Բեկն ամբողջ երկրի ազատագրման նվիրյալն է, ծրագրում է նույնիսկ Երեւանն ազատել պարսիկ տիրակալներից: Բեկն է հստակ գնահատում ինչպես արտաքին դիվանագիտական վայրիվերումները, այնպես եւ ներքին խնդիրները, որոնք ստիպում են նրան հաճախ խիստ ու դաժան լինել, երբ ցավով պետք է խոստովանել. «Ամեն մարդ իր բույնն է ուզում փրկել, - գլուխն օրորեց Դավիթ Բեկը»⁵⁷:

Հերոսի խոհեմությանն ու քաջությանը համադրվում է դրամատիզմը, քանի որ ներքին ու արտաքին փոթորիկները իրար դեմ են կանգնեցնում Բեկին ու Մխիթարին, եւ այդ դրվագները հոգեբանական բարդ անցումների վկայություն են՝ ազգային ու անձնական խնդիրների համադրումներով: Այս բաժանումը երկու՝ իրար լրացնող, իրարով ուժեղ անհատների յուրօրինակ ողբերգությունն է, որ վիպասանը ներկայացնում է գեղարվեստական անհրաժեշտ մակարդակով, ի տարբերություն պատմիչի՝ բացատրելով նաեւ պառակտման պատճառը: Դա յուրօրինակ ջղաձգում է, ինչը հոգեբանական արտահայտություն է ստանում Բեկի պահվածքում. «Այսուհետեւ ես գլխատել կտամ նրան, ով կհամարձակվի մի փոքր անգամ հակառակ կանգնել իմ կամքին... Իսկ դու, սպարապետ Մխիթար, քիթդ մի խոթիր այնտեղ, որտեղ իրավունք չունես»⁵⁸: Բայց բաժանված էլ նրանք մի ամբողջություն են մնում, ինչը ամփոփվում է ջերմ հաշտությամբ, որ կայանում է Մարաղայի դաշտում:

Մխիթար սպարապետի կերպարը անհատականալու է բարդություն, եւ լայն հնարավորություն ունի: Պատմիչը ժլատ տարեգրմամբ նշում է, որ Դավիթ

⁵⁶ Անդ, էջ 448:

⁵⁷ Մերո Խանգաղյան, նշվ. աշխ., էջ 331:

⁵⁸ Անդ, էջ 426:

Բեկի մահից հետո «յաջորդեաց Մխիթարն, որ իբր *կորիւն առիւծու* գոչեաց ի լերանց Սիւնեաց... Այլ գտան անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ ախտիւս անմիաբանութեան, ուստի իշխեցին սպանանել զառաջնորդն իւրեանց»⁵⁹: Բաֆֆին կերպարի խոհականությունը կապում է նաեւ իշխանական ծագման հետ՝ գրելով, որ «սպարապետը բնիկ այունեցի էր՝ մի հին իշխանական տոհմից շառավիղված... Մցխեթում ապրում էր որպէս մի օտարական հյուր: Նրա տարիքը 45-ից հազիվ անցած կլինէր: Միջակ հասակով, թիկնավետ, բարեկազմ մարդ էր՝ *առյուծի* խրոխտալի դեմքով»⁶⁰, եւ նրան պատմության մեջ հիշում են «քաջ, այր անպարտելի» խոսքերով: Ինչպէս գլխավոր հերոսը, այնպէս եւ, շատ ավելի զգալի, Մխիթարը Բաֆֆու «Դավիթ Բեկ» վեպում չի հասել կերպավորման բազմակողմանիության, դեպքերն ընդամենը գալիս են հաստատելու վերոնշյալ բնութագրումները:

Խանգաղյանի վեպում Մխիթարը մուտք է գործում որպէս չոր ու դաժան մեկը, որը կարծես միտվում է իր շուրջը մենության պատեր ավելացնելու: Դրամատիզմը սրվում է Դավիթ Բեկից հեռանալուց հետո, երբ մանավանդ գորքի մեջ դասալքության դեպքերը, որոշ գորապետերի դժգոհությունը սպարապետին հասցնում են հուսահատության: Բեկին ուղարկած նամակում պարզապէս գրում է. «Ես ինձ դուրս եմ դնում քո իշխանությունից: Կարող ես գալ ինձ պատժելու»⁶¹: Ծածկամիտ ու լռակյաց դարձած Մխիթարի մեջ, սակայն, լուսավոր պահերը կրկին կապվում են Բեկի անուղղակի ներկայության հետ. Նա «վճռեց գործել Դավիթ Բեկի նախասիրած ձեւով», կամ՝ «Ի՛նչ կասի Բեկը՝ իմանալով այս հաղթանակի լուրը, - ոգեւորությունից ինքնամոռաց մտածում էր Մխիթարը»⁶²:

Ջուգահեռաբար հերոսի դրամայի մեջ միշտ զգացվում է սոցիալական խնդիրը: Անկախ այն բանից, որ Մերաստացին վկայում է, թե Դավիթ Բեկի մահից հետո բոլորը միաբան ոգեւորությամբ Մխիթարին են ընտրում նրա հաջորդ, վեպում սպարապետին տանջում են կասկածները. «Ես ի՛նչ եմ որ... - գոչեց նա: - Իմ հայրը անհող ռամիկ էր»⁶³, եւ ուրեմն՝ ինչո՞ւ պիտի իրեն գահերեց ընտրեն: Գահերեց ընտրված սպարապետի դեմ հիմա էլ կանգնում է տեր Ավետիսը, եւ նրա կերպարի գեղարվեստական մեծ ուժը մի տեսակ երկրորդում է Մխիթարի դերը, ում մեջ քայլ առ քայլ ստվերագծվում է դավերի ցանցում հայտնված նահատակը: Սպարապետը ինչպէս դեմ էր Դավիթ Բեկի՝ պարսիկների հետ դաշնակցելու քայլին, այնպէս եւ չէր ուզում լսել ռազմիկ-քահանայի՝ ընդհանուր հոգնության եւ հուսահատության միջից հնչող կոչը՝

⁵⁹ **Ղուկաս Մերաստացի**, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁶⁰ **Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 197:

⁶¹ **Սերո Խանգաղյան**, նշվ. աշխ., էջ 428:

⁶² Անդ, էջ 437:

⁶³ Անդ, էջ 520:

հաշտվել թուրքի հետ՝ թեկուզ գիշումների ու ենթարկվելու գնով: Սրան հակադարձաձ նենգ պահանջների մեջ թուրքը արժեւորում է սպարապետի գլուխը, ինչը եթե պիտի սթափեցնի տեր Ավետիսին, ապա Հալիձորի դավադիր պարտությունից հետո Մխիթարի դեմ պիտի հանի հին թշնամուն՝ մեկիք Բարխուդարի որդուն: Գերեվարվում է սպարապետի ընտանիքը, ինչի մասին վկայում է պատմիչը, իսկ երբ Գոհարի եղբայրը թուրք փաշայի սեղանին է դնում սպարապետի գլուխը, ներկա գտնվող «երուպացի խորհրդատուներից մեկն անհամարձակ ափսոսանքով ասաց.

- Էլ ինչո՞ւ են այդ հայերը ազատության ձգտում, երբ իրենց ազատությունն իրենք են սպանում»⁶⁴:

Պատմական ու գեղարվեստական առումով դավիթբեկյան շրջանի ինքնատիպ դեմքերից մեկը *տեղի Ավետիսին* է: Նա զինվորյալ հոգեւորականի ավանդական կերպար է, որպիսին մեր պատմությունը շատ գիտի... Դեռ պատմական սկզբնաղբյուրի մեջ այս կերպարին բնորոշ է ինչ-որ երկվություն: Ղուկաս Մեքաստացին, պատմելով Դավիթ Բեկի՝ հայերի համախմբմանն ուղղված ջանքերի մասին, գրում է, թե նա «հրեշտակա առաքեաց ի Հալիձոր առ տեր Աւետիսին, եւ առ մելիք Փարսադան աներ նորա, եւ ասէ. Եկայք միաբանեցաւորսք ընդ մեզ... եւ նոքա ոչ եկին»⁶⁵: Մեկ անհատի անձնագրի առաքելության նկատմամբ նախնական կասկածը գուցե եւ հասկանալի է: Բեկի տպավորիչ առաջին հաղթանակից հետո նրանք գալիս են միանալու, «իսկ նա բարկացեալ ի վերայ նոցա, ասէ. Կոչեցի զձեզ, եւ ընդէ՛ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ. Եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Շնհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանտ»⁶⁶: Հետո նրանց կարգում է գորապետեր, եւ տեր Ավետիսը մինչեւ վերջ մնում է նրա նվիրյալ զինակիցներից մեկը: Անգամ անընդմեջ կռիվներից, հոգնությունից եւ ունանց հեռանալուց հետո այս հերոսները միշտ Բեկի փոքրաթիվ խմբում են: Մասնավորապես Մեքաստացու գրքի «Յաւելուած»-ում՝ «Պատում տեր Աւետիս քահանայի» վերտառությամբ, շեշտվում է. «Տէր Աւետիս արար զբազում մեծամեծ քաջութիւնս, որպէս եւ ի պատմութեանս իսկ տեսանի. զի էր կարի քաջ եւ արիասիրտ եւ զօրաւոր յոյժ բանիւք եւ գործովք»⁶⁷, եւ լրացում անող անանուն հեղինակը վերջում բերում է հերոսին նվիրված չափածո ներբող:

Րաֆֆու վեպում տեր Ավետիսի կերպարը պատմականորեն ամբողջացվում է Վարդանի հետ ղեւոնդյանների հիշատակումով, նրանց ոգու հավերժակյացության հավատքով: Հերոսի ուժի պոռթկումը եւս երեւում է Զեւու բերդի դրվագում: Գրողի նախասիրած արկածայնությունն այստեղ խորհրդավոր է դարձնում կերպարի հերոսականությունը: Երեք ծպտյալ անձեր շարժվում

⁶⁴ Անդ, էջ 773:

⁶⁵ Ղուկաս Մեքաստացի, նշվ. աշխ., էջ 22:

⁶⁶ Անդ, էջ 24:

⁶⁷ Անդ, էջ 110:

են դեպի Զեու. նրանցից սափրիչի տեսքով ծայտվածը «հալիձորցի տեր Ավետիսն էր՝ Դավիթ Բեկի ամենաքաջ զորապետերից մեկը», հյուսնի տեսքով ծայտվածը «Ստեփանոս Շահումյանն էր՝ Դավիթ Բեկի սիրելին»⁶⁸: Բերդը ներսից անկման տանելու, մթին խորշերում արկածալից քայլերի գլխավոր կազմակերպիչը կրկին տեր Ավետիսն էր: Նա հարկ եղած դեպքում իր խմբով բացահայտ ճակատման է գնում, նրա «ռազմագիտական հանճարով» բացած անցքից հայերը մտնում են ներս:

Տեր Ավետիսի կերպարն արդեն հերոսականի ու ողբերգականի համադրություն է «Մխիթար սպարապետ» վեպում, ուր երկվությունը պարզվում է ազգային ու անձնական հիմունքներով, եւ անկախ զգալի գաղափարական միագծությունից՝ սա Սերո Խանգադյանի վեպի ամենահաջողված գեղարվեստական որակն է: Նա միշտ դժվարին հանգուցալուծում պահանջող իրադրությունների կենտրոնում է: Տեղային հաղթական կռիվներից հետո, երբ Դավիթ Բեկի ու կողմնակիցների համար ավելի է հստակվում, որ պայքարը պետք է համազգային դառնա, տեր Ավետիսն է Փոքր Գորգիի հետ գնում Վաղարշապատ, կաթողիկոսի հարցմանը, թե նա չի՞ երկնչում արյուն թափելուց, քահանան վստահ պատասխանում է. «Երբեք, բնավ չեմ երկնչում, Վեհափառ»⁶⁹:

Անորոշության մղձավանջի մեջ երկիրն ու ազգը փրկելու ջղաձգումները խորացնում են հերոսի դրաման, նա անընդհատ օտարվում է ինքն իրենից՝ փորձելով վերագտնել իրեն: Արդյունքում՝ տառապազին թառանջը. «Խաբվեցինք, - մտածում էր տեր Ավետիսը դառնացած, - կործանիչ ուղի բռնեցինք»։ Ինքնագտնումի տարտամությունը կրկին վերադարձ է. կնոջ ու որդու գերեվարումից հետո տեր Ավետիսը գնում է տուն, վրայից պոկում զորավարի հագուստը. «Խուրջինից հանեց քահանայական իր հնամաշ սքեմը, հագավ եւ դարձավ մի տխուր արարած»⁷⁰: Հետագա բոլոր վիճակները, երբեմն հոգեկան անհավասարակշիռ ցնցումներով, ապաշխարանքի գնացող ճգնաժամի դրաման է. մենության պատանքով նա քայլում է, որ չոքի ամեն վանքի ու խաչքարի առջեւ, լավագին աղոթի, որ սպասի անձանոթ հարցումին՝ «Դու ո՞վ ես», եւ տա ինքնակեղեք պատասխանն ու անհետանա մույթ հեռուներում, անսպասելի պայթյուններով, հրդեհներով վնասի թուրքական բանակին՝ «աղեխարշ ձայնով աղաղակելով՝ Չհավատա՛ք թուրքին, հայեր»⁷¹, եւ այդպես անհայտանա խորհրդավոր մշուշում: Երկվության այդ մշուշը զգալի է նաեւ հերոսի ճակատագրի պատմագրական վկայումներում: Ղուկաս Մեբաստացին գրում է, թե Մխիթարի կործանումից հետո տեր Ավետիսը թուրք փաշայի հետ հեռացավ

⁶⁸ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 317:

⁶⁹ Սերո Խանգադյան, նշվ. աշխ., էջ 288:

⁷⁰ Աղ, էջ 725:

⁷¹ Աղ, էջ 729-730:

Հալիձորից, «զնաց բնակվեց Գաղատիայում եւ Հռոմի սրբազան հայրապետից ներումն ստացավ»⁷²:

Այսպիսով՝ Ղուկաս Սեբաստացու գրքում տարեգրական որոշակիությամբ ներկայացվում է պարսկական լծի եւ թուրքական ասպատակությունների դեմ մղվող հաղթական կռիվների անընդմեջ շարքը Սյունիք-Ղափանում: Այդ սեղմ տարեգրումները հիմք են դառնում հետագայի գրողների համար՝ գտնելու անցյալի արդիական իմաստավորումը, կատարելու պատմաքննական դիտարկումներ եւ փոփոխություններ, իրենց գաղափարա-գեղագիտական սկզբունքներով կերպավորելու հերոսներին: Ռոմանտիկ Րաֆֆու համար առաջնայինը գլխավոր հերոսի, նրա անձնագոհության շեշտադրումն է, թեպետ կառուցվածքային որոշ անհամաչափությունը պայմանավորվում է Դավիթ Բեկի կրավորականությամբ: Մերո խանգաղյանը փորձում է սոցիալ-պատմական լայն ընդգրկումների մեջ ներկայացնել պատմաշրջանն ու նրա հերոսներին, բայց պատմականության շեղումների գնով է հասնում Ռուսաստանի դերի բացարձակացմանն ու ակնհայտ սոցիոլոգիզմին, որքան էլ այդ հիմքի վրա բացատրելի լինեն հերոսների դրաման, կերպավորման հաջողությունները: Բոլոր դեպքերում՝ խոսուն շերտեր է բերում պատմական փաստի արդիական իմաստավորումը:

РЕЗЮМЕ

Историк Гукас Себастици в книге “Давид Бек или история Капана” хронологической конкретностью представляет победные сражения в Сюнике против персидского ярма и турецких набегов, но не рассматривает все это в общих армянских соотношениях и часто не аргументирует разные происшествия. Писатель-романтик Раффи на этих фактах создает образ самоотверженного героя, победы которого направлены против внешней опасности и внутреннего раскола. Но композиционные недостатки его романа “Давид Бек” являются то, что иногда почти не виден главный герой, притом даже в таком кульминационном и объемистом отрывке, как взятие крепости Зеву.

Роман “Мхитар спарпет” Серо Ханзадяна имеет программу в обширном социально-политическом полотне представить историю и ее героев. Более целостно дается внешнеполитическое отношение, односторонне обсолютизируется роль России. Но все это иногда делается нарушением историчности. Не видны образы настоящих изменников, а внутренний раздор объясняется боль-

⁷² Ղուկաս Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 75:

ше на социальной основе, что доводит до примитивного социологизма и атеистического отношения к церкви.

В обоих романах отражение особенности исторического периода имеет современное-актуальное осмысливание истории.

SUMMARY

Historian Ghukas Sebastatsi in his book “David Bek or Kapan history” presents the victorious battles against the Persian oppression and Turkish incursions in Syunik with chronological accuracy, but does not examine it in the general Armenian context and frequently does not elucidate many occurrences. Romantic writer Raffi based on this facts creates the image of self-sacrificing hero, whose victories were directed against the external threat as well as the internal dissidence. But the structural weakness of “David Bek” novel is based on the fact that among other details the protagonist is almost invisible, even for instance in the very outstanding and plenteous scene such as the capture of Zevu fortress.

The purpose of Sero Khanzadyan’s novel “Mkhitar Sparapet” is the presentation of the historical period of David Bek and its heroes in an all-embracing social-political context. The complete picture of the issues of foreign relations is presented unilaterally declaring the supreme role of Russia. But the presentation is carried out with some historical inaccuracies. The figures of actual traitors are covert and internal conflict is explained more on social bases which lead to simple social realism and atheistic attitude towards the church.

The depiction of the peculiarities of the historical period retains current conception of the historical past in both novels with the exceptional creation of the characters.

